

Байтикова Б.Б.

**Ч. АЙТМАТОВДУН «АТАДАН КАЛГАН ТУЯК» АҢГЕМЕСИН
5 - КЛАССТА ОКУТУУНУН ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨРҮ**

Байтикова Б.Б.

**ОСОБЕННОСТИ ОБУЧЕНИЯ РАССКАЗА Ч.АЙТМАТОВА
«СОЛДАТЕНОК» В 5 КЛАССЕ**

В.В. Baytikova

**ESPECIALLY LEARNING THE STORY OF CHINGIZ AITMATOV
«SOLDATEN» IN THE 5TH GRADE**

УДК:623.46/5

Макалада өзбек мектептеринин 5-классынын кыргыз адабияты сабагында Ч. Айтматовдун «Атадан калган туяк» аңгемесин окутуунун өзгөчөлүктөрү жөнүндө сөз болот.

Негизги сөздөр: кино, солдат, мугалим, окуучу, сабак, аңгеме.

В статье излагаются особенности изучения рассказа «Солдатёнок» Ч. Айтматова на уроках кыргызской литературы в 5 классе узбекской школы.

Ключевые слова: кино, солдат, учитель, ученик, урок, повесть.

The article deals with the peculiarities of learning the story «Soldatenok» (Little solder) by Ch. Aitmatov at the Kyrgyz literature in grade 5, Uzbek schools

Key words: movie, soldier, teacher, student, lesson, story.

Өзбек тилдүү мектептердин 5-классынын кыргыз адабияты сабагында «Атадан калган туяк» аңгемесин өтүүгө жалпы 3 саат берилет (С.Момуналиевдин да, А. Муратов., К. Акматовдун программалары боюнча бул чыгармаларга сааттардын бөлүнүшү дээрлик окшош). Бирок сабакты кыскартып, 3 саатта өтүлүүчү материалды 2 саатка ыңгайлаштыруу учурдун талабы. Жогоруда белги-легендей, адабият сабагына берилген сааттын аздыгы кендирди кесет.

Бул аңгемени өтүүдө окумуштуу А. Муратов «Аңгемени көрктүү окуудан баштап, Авалбектин киного келгендеги кубанычын ачып берүүдө интонацияны жогорулатып, баланын эч нерседен капары жок романтикалуу дүйнөсүн, анын өмүрүндөгү сейрек болуучу «өпкөсү жарылып кете жаздоочу» абалын – кинонун келишине карата кубанычын өтө көтөрүңкү үн менен окуучуларга жеткирүү зарыл» - дейт [3.35].

Чынында эле, көркөм окуу менен окуучулардын жан дүйнөсүнө кирүү мугалимдин чеберчилиги. Интонация көрктүү окуунун негизги каражаты болуу менен бирге, көркөм чыгарманын идеялык мазмунун да, ошондой эле формасын чагылтат, Е. В. Язовитский: «Туура интонация курчап турган чындыктын кубулуштарына, фактыларына, окуяларына аны окуп жаткан адам жан-дили менен берилип мамиле жасаганда жана терең өздөштүргөндө гана табылат» – деп белгилейт. Адамдын жан дүйнөсүндөгү ар кыл сезим: таң калуу, коркуу, суктануу, мыскыл-

доо, көңүл коштук, сүйүү, жек көрүү, ачуулануу, кубануу ж.б. интонация аркылуу гана берилет. Ырдагы тон менен интонация сүрөттөлгөн кубулушка болгон акындын мамилесин билдирет. Ошондуктан, М.А. Рыбникова: «Тон менен интонация көрктүү окуунун ачкычы», – деп атаган. Чындыгында тон менен интонацияны туура туюнтканда гана, аны менен бирге башка каражаттар: басым, үндөштүк, тыным да табылат [1. 68].

Өзбек тилдүү мектептин окуучулары кыргыз адабий тилинин бардык эле сөздөрүн түшүнө бербегендиктен, көркөм окуу тыныгуу, жай интонация менен окулуп, ар бир мааниге ээ болгон деталдарга өзгөчө көңүл буруу зарыл. Мисалы, чыгарма мындай башталат: «Өз атасын ал биринчи жолу кинодон көрдү. Анда беш-алты жашар эселек чагы.

Бул окуя тээ кыштактын сыртында агарып турган чоң кашарда жүн кыркууда болгон иш. Совхоздун жүн кыркымы жылыга ушул жерде өткөрүлүүчү. Камыш менген жабылган төбөсү кийин ишферге алмаштырылганы болбосо, чоң кашар азыр да ордунда, адырдан түшө берген этекте, жол боюнда турат.

Мында ал энесин ээрчип ыйлар эле. Энеси, Жээнгүл, совхоздогу почта бөлүмүнүн телефонисткасы, ар жылы жай баиталары менен кыркынчы болуп иштей турган. Ага кошумча кош айдоо, туут маалында «Алло эле! Алло» – деп, алоолоп туштуштан шашылыш кабарларды, буйруктарды кабыл алып иштеп жүрчү...

Ал эми Авалбек үчүн бул мезгил чексиз эркиндиктин доору. Мындай жыргалды ким көрсүн! «Кой-ай» деген киши жок, күн жылуу, адырдан короо-короо кой биринин артынан бири айдалып, «Ай бала! Кайры! Тос!» – дешсе, шилтеген жакка тызылдата жүгүрөт. Араба, машина бири келип, бири кетип, ыгы келгенде араба артына жармаша да калып, айтор, бака-шака дүйнөнүн кызыгына батып, керээли-кечке өзүнө окшоп ээрчий келген балдарды балдар менен – карала-торала болуп ойногону ойногон.

Мына ушундай күндөрдүн биринде чоң кашарга көчмө кинонун машинасы келип калса болобу. Аны элден мурун эле Авалбек көрүп, өпкөсү жарылып кете жаздап:

– *Кино келди! Тигинекей кино келди!* – деп, балдардан мурун озунуп, кыркынчыларга кабар салды.

Кино жумуштан кийин баиталды. Ал согуш жөнүндө экен [2.129].

Аңгемедеги бул үзүндүдө Авалбектин балалык чагы менен кошо айылдагы жалпы элдин ошол учурдагы жашоо-шарты сүрөттөлөт. Жээнгүлдүн иштегени, совхоздун кыркымы, кош айдоо, туут маалы, машиналардын кыймылы. Мына ушул жашоонун шар айлампасында кичинекей баланын айланганын, аны менен айылдын турмушу байланып, чыгарманын өзөгүн куруучу кинонун келиши окуянын татаалданып баратканын билдирет. Авалбектин «бака-шака дүйнөнүн кызыгына батып», «карала-торала» болуп ойногонун кинонун келиши бузду.

Өзбек тилдүү окуучуларга айылдагы турмушту кеңири сүрөттөп, ошол убактагы жана азыркы учурдагы беш-алты жашар балдардын психологиялык абалын түшүндүрүү кажет. Тынчтык замандагы баланын абалы, согуш мезгилиндеги баланын абалы кандай болушу мүмкүн же балдар балалык дүйнөсү менен согуштун каарын сезишпейби? Анткени чыгармада «ойногону-ойногон» деп сүрөттөлөт эмеспи.

Чыгарманын бул бөлүгүнөн кийин кино башталып, «*Экрандагы салгылашуу улана берди. Бул сапар танкаларга ок атар замбирекчилер чыкты. Сыягы, алар бир кармашуудан экинчи кармашууга жер ооштуруп жүргөн болуу керек. Замбиректин оозунан түтүнү кете элек, өздөрүн көрсөң, сүрүнөн айбыгасың.*

...Замбирекчилер жети-сегиз адам экен. Арасында кебете-иреңи кыргызга окшогон бирөө, экранда улам көрсөтүлүп көзгө жылуу учурайт. Мындай ишти өзү капарына да албас беле... кандай десе болот... Энеси. Баарын энеси кылды.

– *Тигине сенин атаң, – деп койду ал бир убакта, баланын кулагына шыбырап.*

Ушундан баштап жанагы замбирекчи Авалбектин атасына айланды да калды [2.130-131].

Бул бөлүктө экрандагы согуштун жүрүп жаткандыгын, танкаларга ок атар замбирекчилер чыккандыгы жөнүндө айтылат. Алардын «от кечип, снаряддарды аралап» өз Мекенин коргоо патриоттуулугуна окуучуларды тарбиялоо максатын мугалим ушул эпизодду окуу менен түшүндүрсө болот.

Кийинки абзацта кыргызга окшогон бирөө «көзгө жылуу учурагандыгын», бирок бала аны эч качан атам деп ойлобостугу, энеси гана аны ушул ойго түрткөндүгү чыгармадагы идеянын башталышын билдирет. Окуучулардын сезимине Жээнгүлдүн «Тигине сенин атаң» деп баланын кулагына шыбырашы, баланын жүрөгүн уйгу-туйгу кылгандыгын, мугалимдин көркөм окуусу аркылуу жетүү керек. Анткени, окуучулар, чыгарманы балалык сезими менен түшүнүшөт. Энесинин ошол учурдагы абалы кандай эле? Эмне үчүн ал балага кинодогу актерду «атаң» деп тааныштырды? Аны мындай деп айтууга

эмне түрткү берди? Бул суроолорго мугалим кылдаттуулук менен жооп берүүсү оң, себеби бул чыгарманы бала кандай сезим менен кабыл алса, ал чоңойгондо да ошол бойдон калат.

Аңгеме андан ары чиелене баштайт. Авалбек кинодогу актёрду атам деп чын көңүлдөн ишенди. Атасынын турган турпатынын баарына көңүл бөлдү. Бул бөлүктү окуп, бышыктаганда Авалбектин атасынын портретин окуучуларга түздүрүү оң натыйжаларды берет. Мисалы, «Авалбектин атасы кандай эле?» деген суроого алар төмөнкүдөй жоопторду бериши мүмкүн.

- Жапжаш
- Тыгырчыгынан келген
- Тоголок жүздүү
- Көздөрү курч
- Беттери кир
- Ачуулуу кабак-кашы
- Кашкайган тиштери
- Темир каскачан
- Погондору бар
- Мышыктай чапчан

Адамдын портретин түзүүдө 5-класстын окуучусу башка сөздөрдү да айтышы мүмкүн. Бирок, мугалим бул сүрөттөө кайсыл учурду, кандай аракеттерди аткарып жаткандагы көрүнүш экендигин да эске салып, ар бир сөздүн маанисин чечмелесе болот. «Кашкайган тиштери», «Мышыктай чапчаң» ж.б.у. сыяктуу салыштырууларды башка улуттун өкүлдөрүнө астейдил түшүндүрүү кажет.

Баланын өз атасы менен сыймыктануусу, апасынан кайрадан сурашы, мугалимдин көркөм окуусу аркылуу окуучулардын сезимине жетүү керек. Көркөм окуп жатканда эне-баланын ички сезимин берүү – мугалим үчүн чеберчилик. Эгерде бул диалог жөн гана пафосто окула турган болсо, анда чыгармадагы баланын ишениминин чыгармадагы берилиши ачылбай калат.

«– *Ии ошол. Жөн отурчу деген, кишилер урушат*» – дешет эне-баланын сүйлөшүүсүндө.

«*...Ошол замат сүйүнүп, ошол замат жүрөгү дүкүлдөп, ошол замат атага деген мээримди делебесин козгоду. Жоокер атасы менен кайсыл уул мактанбасын, «Мына мени атам!» – деп көңүлүндө мактана берди. Мына, ата деген ушул! Атасы жок жалгыз деп кордогон балдар эми көрүп алсын! Эми алар тийип гана көрсүн!»* [2.131].

Бул баланын монологу. Апасынын жообунан кийин анын эркекөөсү. Бул эркекөө атасын такыр көрбөгөн наристенин жүрөгүндө болуп жатты. Баланын ошол учурдагы абалы менен окуучуларды тааныштырууда монологу кайра-кайра окуу менен аларды да мугалимди туурап окутуу керек. Анткени мындай сыймыктанууну, сүйүнүчтү, атага деген эркекөөнүн маанисин окуучулар дилдеринен сезиш керек. Алар менен аңгемелешип, «Силер да Авалбектин ордунда болсоңор сыймыктанар белеңер?», «Силер да кинодогу бирөөнү атаң десе ишенер белеңер?» у. с. суроолор менен кайрылып, Авалбек менен алардын жообун салыштырса болот.

Ошентип киноаппарат чыртылдап, согуштун кандуу күндөрүн көрсөтүп жатты. *«Атышуу кызыды. Өз кыялында Авалбек атасы менен кошо өрт жалынды аралап, салгылашууда жүргөнсүп жатты»*. Авалбектин ошондогу абалы окуучуларга кандай таасир этет? *«...энесинин алдында отурган бала кубанганынан тыбырчылап, туйлап жатты.»* Бул психологиялык абал сөзсүз түрдө окуучулардын көз алдына элестетилиши керек.

«...Авалбектин атасы замбирекке жулуна жетип, өзү дүрмөттөп, өзү мээлеп, өзү атты. Бул анын акыркы атышы болду. Жана да келип тийген снаряд, замбиректи талкалап жайлады» [2.132].

Автор чыгармада бир эне-баланын толгонуусун берген жок, ал көрүп олтурган элдин да толгонуусун бере алды. Демек, чыгармадагы кино көрүп олтургандардын абалы да эске алынышы шарт.

Киноаппарат токтоп, кино да аягына чыкты, согуш да үзүлдү. Бирок элдин тынчтыгын Авалбектин сүйүнүчтүү кыйкырыгы жарды. Ал кинодо өлгөн атасы менен сыймыктанып жатты. Бирок мектепте окуган балдардын бири чындыкты, анын атасы эмес экендигин айтты. Ошентсе да, Авалбек кебелген жок, «Жок, ал менин атам болчу, менин атам! – дей берди ызага туталанган Авалбек».

Мугалим бул эпизоддорду түшүндүрүүдө элдин толгонуусун, Авалбектин, апасынын толгонуусун салыштырып, түшүндүрүш керек. Жээнгүл кинону

көрүп жатканда кандай абалда болду? Авалбектин абалычы? Окуучуларга Авалбектин кино башталганга чейинки, кино учурундагы жана кино бүткөндөн кийинки абалын салыштырып, атанын бала үчүн кандай орду бар экендигин сездирүүсү шарт. Анткени, чыгарманын темасы мына ушул жерде ачылып жатпайбы... Ал атанын уулу экендигин сезип жатпайбы. Чыгарманы бир гана окуу менен эмес, окуучулардын жан дүйнөсүнө образдын мыкты сапаттарын киргизүү менен сабакты өз деңгээлине жеткизишибиз зарыл.

Аңгемеде колдонулган тилдик каражаттардын көркөмдүүлүгүн талдап, айрым түшүнүксүз сөздөрдүн маанисин ачып, залкар жазуучубуздын согуш мезгилиндеги баланын абалы менен миңдеген балдардын абалын бергендигин өзбек окуучуларга жеткире түшүндүрө алсак сабагыбыздын максаты өз деңгээлине жетти деп эсептесек болот.

Адабияттар:

1. Момуналиев С. Орто мектептердеги лирика. (1-китеп): – Б.: 2008, 68-бет.
2. Момуналиев С. Окутуу өзбек тилинде жүргүзүлгөн мектептердин 5-класстары үчүн окуу китеби. – Учкун, 2008.
3. Муратов А. Адабият-ыйман сабагы: (А. Осмоновдун жана Ч. Айтматовдун чыгармаларын 5–6-кл. окутуу боюнча метод. колдонмо) – Б.: Мектеп, 1992.

Рецензент:

кандадат филологических наук Ибрагимов К.И.